

ԳԼՈՒԽ ՄԵՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

Յաղագս Հոտոտելեացն:

Հոտոտելիք լինին 'ի ձեռն ռնգանցն, և թափանցիկ լինի ընդ ա-
մենայն զառաջեալ փորուածս խելացն. քանզի նա շոգետեսակ զո-
լով բնութեամբ զշոգիսն զիւրաւ ընդունի. զի սասացաւ և յառաջա-
գոյն, թէ իւրաքանչիւր ոք 'ի զգայարանացն՝ ըստ նմանութեան իրիք-
և իւրութեան իւրոցն՝ զգալեաց լինի ընդունակ: Սակայն ոչ՝ որպէս
այլոց զգայարանաց երակս զգայականս արձակեաց խելքն՝ այսպէս
և հոտոտելեացն, այլ սա իւրովի ընու զպէտս երակացն և զշոգեացն
զգորութիւն ընդունի:

Իսկ շոգեացն սեռականագոյնն տարբերութիւն է՝ անուշահոտու-
թիւն և ժահահոտութիւն, և միջակն այսոցիկ՝ որ ոչ անուշահոտն է
և ոչ ժահահոտն: Եւ լինի անուշահոտութիւն խոնավութեանցն՝ որ 'ի
մարմինսն ստուգապէս ամօքեցելոց, իսկ միջակ՝ միջինն տրամադրու-
թիւն, իսկ նուաստագոյնն կամ ոչ բնաւն՝ ժահահոտութիւն:

ԱԶԴ. — Դանուցանեմք առ բանասէրս զի յաշորգութիւն գրոցսն չեմքսիտի չրատարակեացի ամ-
բող առանձինն հատորով:

ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՏՈԼՖ ԲԱՌԻՄԳՅԱՐՏՆԷՐԻ

ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ ՊԵՏՈՅԻՑ ԳՐՈՑ ՎՐԱՅ

(Տես էջ 203)

ՄԻՐԻՇ նոր հրատարակութիւն Մ. Խորենացոյ պատմութեան
իբրև քննադատական տպագրութիւն 'ի լոյս եկաւ յամին 1843
'ի Վենետիկ՝ Մովսիսի երկասիրութեանց ամբողջ տպագրութեան մէջ.
և այս տպագրութիւնս, ինչպէս որ Միխիթարեան վանաց գրապետն
Մեծ. Հ. Բառնարաս վ. բերանացի ինձ հաղորդեց, կատարուած է նը-
շանաւոր ճանապարհորդին Մեծ. Հ. Ներսէս Սարգիսեանի հոգատա-
րութեամբ: Արդ յայսմ գործածուած են, (բաց 'ի 1827ի տպագրու-
թեան համար գործածուած ձեռագրէն, ինչպէս նաև 'ի Վենետիկ
գտնուող ՋՄԲ թուականաւ գրուած ձեռագրին Գէորգեան առաջին

բաղդատութենէն դատ), նաև ուրիշ երկու մովսիսեան նոր ձեռագիրներ ալ¹։ Գարձեալ նաև Ս. Ղազարու (թիւ 1156) նշանաւոր, բայց դժբաղդարար անթուական ձեռագիրն, (որ ըստ կարծեաց Մխիթարեանց 'ի ՃԴ դարու գրուած է, ըստ իս' շատ շատ ժՁին վերջերը), իրեն առաջին օրինակաւ 'ի միասին Ս. Ղազարու բնագրին հետ՝ Մովսիսի անխանգար ձեռագրաց մէջ առանձինն կերպով ընտիր ընթերցուածներ կը ներկայացընէ։ Աստ պատրաստութիւնը համեմատութեամբ 1827ի տպագրութեան մեծապէս ընդարձակուած է, և կը պարզէ միանգամայն զվերաքննութիւնս բնագրին, որք իբրի տարբերութիւններ դրուած են 'ի ստորև բնագրին։ Սակայն ևս և աստ լոկ ծանուցմամբ մի բոլորովին զանց եղած է իւրաքանչիւր տարբերութեան ծագումն՝ յորմէ կը յառաջագայի այն, և կ'ամբողջացընէ զտպագրութիւնն, ինչպէս որ Ս. Ղազարու ձեռագրաց վրայ եղած այլ և այլ բաղդատութեանց ձեռքով մեզ կը ներկայանայ, և ոչ այն կերպով որ կը յուսուցուի ընտիր պատրաստութեամբ մի եղած տպագրութենէ, լի է կարեւայ միջնորդաւ հրատարակութեան գէթ գաղափար մի տալ մեզ բնագրին պարունակութեանը վրայ։ Եւ նոյն իսկ աստ գոն տարբերութիւնք այս տպագրութեան ձեռքով ներկայացած բնագրին՝ նախկին տպագրութեան բնագրէն՝ (միակ բացառութեամբ մի՝ որ Բ. տպ. 1843. էջ 71. ծան. 4), լուծած է, որոյ անտեղութեան վրայ տակաւին հաստատուն կեցեր է Պ. Տըլակարտ (Gesamim. Abhh. 171, 2) պատրուակն մի միայն և զլսովին աննշան² վրիպակի մը։

Առաջիկայ տպագրութեան զանազան ընթերցմանց այս յարաւելութեան պատճառաւ՝ 1843ի տպագրութեան մէջ գրեթէ անհատաւ տալին կարելի եղած է, այնպէս որ կարենեանց խանգարեալ ձեռագրաց դասին ձեռագիր մը, ինչպէս որ կը ներկայացընէ մեզ նախկին տպագրութիւնը բաղդատելով 1843ի քննադատական համարեալ տպագրութեան հետ, (բայ աստի նաև յամին 1858 նոր գիւտի մը

¹) Այսու կ'ստուգուի այն՝ զոր ըսի 'ի տեսութեան անդ Տ. Լաւերին. էջ. 14. չժբ. Թուականաւ գրուած ձեռագրին Գէորգեան երկրորդ բաղդատութեան՝ 1843ի տպագրութեան հետ ունեցած յարաբերութեան համար։

²) Տը Լակարտ մի և նոյն տեղը կը ծանուցանէ թէ Վիթոն եղբարք նախկին տպագրութեան էջ 60, 24 խառ տարբերութիւնը՝ Ա. 15 (իսկ առ Վիթոնի Ա. 16) Կարդոսի կը վերաբերեն։ Սակայն այս տարբերութիւնս կարեւորութիւն մի չունի, որովհետև Կարդոսը կը համաձայնի կատարելապէս ոչ միայն մինչև յարգ իմ քննած մովսիսեան ձեռագրաց հետ, այլ նաև Յովհ. Կաթողիկոսին (տպ. Սրբու. 1867. էջ. 25, 13, և 25. 16) 'ի Թարգմանութեան Սէն — Մարգէնի p. 13, 23, Paris 1841) (իսկ Լայարտի սոյն տեղույս վրայի յէջ 385 ըրած ծանոթութիւնը վրիպակի մը վրայ հաստատուած է), Ուիտանէն Եգեսացւոյ (Թ. 215, 11 Պրոսէի Թարգմանութեամբ. St. P'tbg. 1870), Մխիթարայ Անցւոյ (տպ. Պատկանեանի St. P'tbg. 1879, P. 8, 3), Սամուէլ Անցւոյ ('ի բնագրին որ ստուած է 'ի Մխիթարեան Վանս Վենետիկ

բովանդակ և լիուլի 118 սիւնակ տարբերութիւններ ևս կրցաւ մատակարարել Մովսիսի խորենացւոյ բնագրին սրբագրութեան համար, որք, թողլով 'ի բաց նորա գործոյն ուղղագրութեան սխալները, ամէնքը 'ի միասին և առանձին նորա բաղդատութեան հրատարակութենէն 163 տարի առաջ Ամսդէրտամի առաջիկայ տպագրութեան մէջ իբր բնագիր եղած էին, որոյ ապա պարզ համառօտ հետեւութիւն իմն է այս, թէ տարբ տարի վերջը Լանկլուս իսկ կարենեանցի այս տարբերութեանց համար կ'ըսէ. «Nouvelles et dont quelques — unes sont fort importantes».

Յամին 1843 Մովսիսի ամբողջ գործոց տպագրութենէն 'ի վեր՝ Պատմութեան հրատարակութեանց մէջ նշանակելի յառաջադիմութիւն մի չկայ: Վենետիկ 1865ի հրատարակութիւնը կրկին տպագրութիւն է 1843ի հրատարակութեան բնագրին ու պատրաստութեան, և Տփլիսի 1881ի պատմութեան հրատարակութիւնը՝ 1865ի հրատարակութեան բնագրէն եղած է, և այս այսպէս նոյն իսկ կը ծանուցուի յառաջաբանին մէջ: Ս. Ղազարուս պատմութեան տպագրութիւնն՝ որ լոյս տեսաւ յամին 1881, առանց այս պատրաստութեան եղած է: Սակայն և այնպէս գէթ յինքեան կը պարունակէ այս 'ի միջի՝ այլոց, նաև դիտողութեան արժանի ճաշակ մի, ուշագրութիւն դարձնելու Մովսիսի խորենացւոյ (Ա. 2. 5. 28) մինչև ցայս վայր գլխովին միմիկն մնացած տեղոյ մի վրայ, ուր 'ի փառս Յունաց ըսուած, բայց ուրիշ ազգերէն առնուած գիտութեանց փոխառութիւնը, հայերէն նշանագրոց համեմատ, իրարու հետ բաղդատելու է: Յամին 1881 տպագրութեան հրատարակողն Մեծ. Հ. Ալիշան մինչև ցարդ անիմատ մնացած նշանագիրքը մեկնեց անուամբ գիտութեանց և ժողովրդոց՝ որք կանոնք դտեր էին, և այսու գտողաց ցանկ մի ձևացուց, որ Տը Լա. կարտին տպագրութեամբ ծանօթ ցանկին կը մտնենայ (symmicta I. 175, 48 — 50), Սակայն ես հոս չեմ՝ համարձակիր ինձ սեփականել

Ս. Ղազարուս, Թիւ. 811. էջ 384 — Թարգմանութիւն. Ջօհրապ. Միլան. 1818. էջ 26, 13) Հետ. և Կարենեանցի (տես վերոյիշեալ երկասիրութիւնը) լուսութենէն իսկ կը հետևի թէ Դրսն է նոյն ինքն ԿԱՐԴՈՍ, և հաւանօրէն Կարենեանցի ձեռագրին մէջ ալ (Թիւ. Բ) Դրս է. և ապահովապէս առ Մովս. խորենացւոյ, որ 'ի Լիփսիա, այնպէս է, և չէ պարտ մինչև անգամ՝ անխանդար դասու ձեռագրաց (այսինքն է մինչև ց1177—98 էջ խորենացւոյ) նախատիպ օրինակին վերաբերեալ խանգարումն համարել, և կամ ձեռքերնիս եղած նախկին տպագրութեան առանձնական սխալ մի, և կամ բողոքողին անոր տպագրողին ընծայելի: Լայպցիկի ձեռագրին մէջ կարդոս է, և դարձեալ Մովսիսի բնագրին մէջ Ա, 16 (գլխակարգութիւնը նոյն է առաջիկայ տպագրութեան հետ), և Ա, 21 նաւամիրքով գտնուածին մէջ ևս (Catal, libb. mss. qui in Bib. sen Lips. asservantur, Grima 1838, P. 313) կը յիշատակուի, և ձեռագրին վերջին Թերթերուն վրայ գտնուող Nomenclatio regum principumque Armeniæ, այսինքն է Անուանակոչարքին բացատրաց և իշխանացն Հայաստանի, որ վերջին ժամանակաց

Մեծ . Հ. Ալիշանին այս լրացուցման տակաւին սպասելի և բանաւոր պատճառը, որ, ինչպէս նա անձամբ հաղորդեց ինձ, հաստատուած է Յովհաննէս վանականի Հարցմանց ու Պատասխանոյն մինչև ցարդ տակաւին չհրատարակուած տեղւոյ մի վրայ, այլ կը յիշեմ՝ միայն 1881ի եղած այս տպագրութենէն Մեծ . Հ. Ալիշանի յարմար են թաղրութիւնը, այսինքն է, լրացումն ԵՐԱՋՈՅՆ ՓԱՓԱՔՈՅ (Մոսկ. Խոր. Բ. 70. 150, 22), որ Նէօլտէքին հետ (karmanock. P. 37) չհամաձայնիր։ ԵՐԱՋՈՅՆ ՓԱՓԱՔՈՅ բառից ձեռքով, նախ և առաջ ապացուցուած է խանդարման հնագոյն ձև մի, սակայն՝ յառաջագոյն բտուեցաւ թէ ինչ կը նշանակէ այն տեղին։ Յամին 1865 տպագրութեան իմաստը խառնակող տպագրական քանի մի վրիպակներն ևս աստ ուղղուած են։ Եւ զայս յայտնապէս ուստի իսկ կարելի է ցուցանել՝ զի (Բ. Գրոց 16) ՆՈՐՍ. ԶՊԱՏԱՆԻՆ ԲԱՌԵՐՆ օրինակի աղա, գաւ Ֆլորիվայի 1841ի տպագրութեան մէջ (tom. I. 186. 8) ճիշտ ըստ բնագրին են, և Ֆլորիվալէն ալ կատարելապէս ճիշտ թարգմանուած են, բայց 1865ի տպագրութեան մէջ (էջ 91, 4) վրիպակաւ շարողին կը պակսէին, և 1881ի տպագրութեան մէջ (199, 6) դարձեալ տեղը կեցած են։

Ի նախկին հրատարակութեան պատմութեան ամբողջական վերնագիրն (չոր վխթոնեան եղբարք կը լռեն) այս է. Աղգաբանութիւն տոնմին Յաքեքեան յօրինեցեալ 'ի Մովսիսէ Խորենացւոյ', առ որ թովմաս գեռ ընդարձակ տեղեկութիւններ աւելցուց Երկասիրութեան պարունակութեան վրայ։ Սակայն այս վերնագրովս զատեալ քնաց նախկին տպագրութիւնն. և նոյն իսկ նորա ճշգրտագոյն օրինակն (Մ. Խորենացի. Լիփսիա) ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅՈՅ ԲԱՌԵՐՈՎ կը կնքուի իբրև ամբողջական վերնագրով գործոյն Մխիթարեանց ձեռագրաց մէջ, այնպէս որ շատ հաւանական է կարծել՝ թէ թովմաս վանանդեցին շինած ըլլայ պատմութեան այն վերնագիրը. Մովսիսի

համար մեծայարգ բան մ'է յերաւի, բայց առաջնոց համար ընդ հակառակն Մովսիսի ծրագիրը համառօտող Մխիթար Այրեվանցւոյն հաստատութիւն է։ Եւ իբր օրինակ այսմ, որ ինչ միանգամ կը յայտնուի այս կանոնի մէջ, Անուանակողութեանց մասին մէջ բերուած ծրագիրն է։ Առ Խորենացւոյ (Lips. fol. 3642 lin. 7) Հայ Թագաւորաց ցուցակին մէջ՝ ընդ Պայոյրի-Հրաչեայ Փառնաւապի՝ Նաբու մի ևս մէջ մտած է այնխաղաղատութեամբ Նաբու. Չաս ոյ յիշ Խորենացին։ Եւ այս Նաբու Մխիթար Այրեվանցիէն յառաջ կուգայ (ed. Patkanian. St. Ptbg. 1867, P. 18, 6). զոր նա մեծ վրիպակաւ կը շանչնայ։ Այսինքն է. այս անունն Նաբու, որոյ առ Մխիթարայ գումուելուն վրայ զարմանալով Պրոսպէ (Mém. de l' Acad. Imp. des sciences de St. Ptbg. Ser. VII. tom. XIII. 1869, no. 5, p. 12) առանձինն ծանօթութիւն մի ևս դրած է (no. 1), մինչդեռ պէտք էր շանչած լինել իբրև առաջնասկիզբն երբորդ մասն Նաբուգոդոնոսոր անունն, որ Փառնաւապայ Նախորդաց վերաբերեալ առման մի մէջ կը գտնուի որ, առ Մովս. Խոր. Ա. 22։ Արդ այս անունէն առաջ էկած

պատմութեան առաջին գրոց մասնական վերնագիրն թուի եղած լինել. ԵՆՆԴԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀՈՅՈՅ ՄԵԾԱՅ, երկրորդին՝ ՄԻԶՁԱ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, երրորդին՝ ԱՒԱՐՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ. թովմա Արծրունին պատմութեան չորրորդ գիրք մ'ալ կը յիշէ, որուն առ այս վերաբերեալ տեղին առաջին անգամ ցըցուց Զօհրապ (Rhet. praef. 9, 23). Թովմայի Արծրունւոյ խօսքերն են (ed. OpI. 1852 P. 82 15, 399). Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեհ վարդապետն Մովսէս տիեզերաձալակեալ քերթողն (Զօհր. քերթողն) զգիրս ւարամուքեան Հոյոց մեհաց, հրաշալսան յօրինուածով, ըսկսեալ յԱղամայ մինչ (Զ. մինչև) 'ի կայսր Զենոն. որոյ ժամանակ կենացն տեւեալ ձգեալ ամս հարիւր քսան յի և պարարտ հերոսքեամբ որպէս գրեալ առանդեցաւ մեզ այս 'ի չորրորդ դրոշագիրսու տարանեալ պատմութեանն Մովսէսի խորեմացոյ վերադարձութեան 'ի վերայ երկոցունց (Զ. երեցունց) դրոշագեալ հասուածսին, զորս Պրոսէ (Collection d'historiens arméniens I. St. Ptbg. 1874 P. 68 9399). այսպէս կը թարգմանէ. «Ce Sahak est celui par l'ordre du quel le grand vartabied Mosès, l'écrivain admiré de l'univers, a tracé d'un style sublime l'histoire de la Grande — Arménie, depuis Adam jusqu'à l'empereur Zénon. Mosé Khorénatsi, par une belle et grasse vieillesse, atteignit l'âge de 120 ans, ainsi qu'il est exposé et déclaré dans le IV livre de l'Histoire en¹ se référant à deux des divisions précédentes». Պրոսէ (I. C. not. 1) իրաւամբ կը ժխտէ թէ Մովսէս այս չորրորդ գրոց մէջ իւր 120 տարուան մահը պատմած ըլլայ. Նոյն իսկ թովմա Արծրունին և ոչ իսկ վանկիւ միով ծանուցանէ ինչ, այլ նորա

պիտի լինի առ Միխիթարայ՝ Նաբու անունն, ինչպէս որ այս բանս շատ անգամ կը պատահէ յատուկ անուանց, և հետեւաբար Միխիթար ալ զայն Հայ թագաւորաց տիւնակին մէջ եղող անուններէն համարեցաւ. Սրինակի համար բաղդատեալ և Մովսէսի խորեմացոյ կարգադրութիւնը (Lips. fol. 50 V) — և որ այժմ Պարոյրէն վերջը դասեալ է իբրև նորա յաջորդ. Բայց Միխիթարայ ցուցակին մէջ այս Նաբու անունը գտած է Անուանակոշութեան հեղինակն, և այս գիւտովս զՄովսէս իբրև զանց ընող ցուցած է :

¹) Բաղդատեալ և նաև Վէտտերի սոյն տեղոյն թարգմանութիւնը (bei Nirschl Lehrbuch. der Patrologie, III, 243, Anm. 2). որ Մեծ. Հ. Գարեգին (վերջ-երկարութիւնն 11. 266) մէջ թովմայի վերաբերեալ տեղոյն տպագրին համաձայն եղած է, Ս. Ղազարու (թիւ 1637) բնագրին վրայ : Այս տեղոյն բնագիրը Ս. Ղազարու ձեռագրին մէջ, զխաւորապէս յայտնի մարբերի Կ. Պալայ տպագրութեան ձեռագրէն, զի նա վերջին նախագատութեան մէջ մասնաւորապէս ռազմագոյնն իրի մունց կը գնէ : Իսկ Վէտտեր երբ վերջին բառերը կը թարգմանէ «Der Ergänzung des Umstandes zu der schon gefertigten Dreitheilung», և ես այս պարագայս 'ի նկատի ունելով թէ վերադարձորին բառական կերպով ևս «Das Darauf zurü ck kommen» կը նշանակէ, 'ի՛նչարէի թարգմանել, «Blick auf die drei Verfassten Bücher» :

խօսքերէն ապահով կերպով այս միայն կ'իմացուի թէ թովմաս այս չորրորդ Գրոց մէջ Մովսիսի 120 տարուան և Զենոն կայսեր վերաբերեալ ինչ մի պէտք էր որ կարդացած ըլլար։ Սակայն թովմայի խօսից համեմատ ստոյգ է՝ թէ հարկ չկար՝ որ Մովսէս իւր մահը պատմէր, և այսու կը վերնայ Պրոսէի ծանօթութեան մէջ ուղղապէս ապացուցած Մովսէս պատմիչն նմանութիւնը ընդ Օրէնադրին, որ Նոյնպէս 120 տարի ապրած կ'աւանդուի, որով և ես Պրոսէի համեմատութիւնը ըստ ամենայնի կ'ընդունիմ։ 'ի հակառակէն Պրոսէի աւանդածն 'ի նմին ծանօթութեան ընդարձակ թուի ինձ, «C'est ici la première et unique notice, existant dans toute la littérature arménienne, d'un IVe livre que M. de Khoren aurait ajouté à ceux composant son histoire d'Arménie», հեղինակին այսպիսի զօրեղ հմտութիւնն անոր մէջ թափանցել կու տայ, սակայն և այնպէս խոհական չափաւորութեան մի կարօտութիւն ունի։ Առ այս օտուգիւ համաձայն եմ ես Պրոսէի, թէ նա Լանկլուայէն (Coll. II, 193 — 194) թարգմանած և իբրև Véritable révélation անուանած Մովսիսի չորրորդ գրոց հատուածին վրայ չի խօսիր, այլ ուրիշ աւանդութեամբ մի պէտք է ամենուն ուշը գրաւել, որ մի անգամ Մովսիսի պատմութիւնը գէթ մասամբ մի կը ճանչնայ՝ Պրոսէ իւր այս կարծիքը հաստատելէն առաջ պէտք էր բացատրել։

Յամին 1827 Մովսիսի տպագրութենէն (էջ 563 ծանօթ, էջ 384) իսկ արդէն կարելի էր գիտնալ թէ 'ի Ս. Ղազար գտնուած ձեռագրաց միոյն մէջ (կարծուած էր թիւ 869) 'ի վերջաբանի անդ համառօտութեան ցանկի վերջին գրոց գտնուած վերնագիրն՝ այս Գրոց վրայ եղած՝ (բայց այժմ անյայտացած) յաւելուածին վերնագիրն համարելի է, և այսպէս ընթեռնելի. ՏԱՂՔ ՉԱՓԱԻ ՅԻՆՔՆ ԵԻ 'Ի ՍԱՀԱԿ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ. և 1843ի տպագրութենէն ալ (երես 186) կը գիտցուէր թէ այս՝ Ս. Ղազարու կրկին ձեռագրաց մէջ (թիւ 869 և 1156) թերութիւն եղած է, և Մեծ. Հ. Գարեգին յամին 1865 ի լոյս ընծայած Դպրութեան պատմութեան մէջ (Ա. 266, 28) բացայայտ կերպով այս վերնագրիս վրայ ուշ կը դարձնէ, և Լանկլուա Մեծ. Հ. Գարեգնէն առնելով (Coll. II. 486. 11, 399) վերստին 'ի մէջ կը բերէ զայն։

Շարունակելի

Հ. Ս. Սարգս

